

9. Alexander, J. Introducing Open Access // The Cleveland Museum of Art [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://www.clevelandart.org/magazine/cleveland-art-marchapril-2019/introducing-open-access> – Дата доступа : 10.11.2019.

**РАЦЫЯНАЛЬНАЕ ПРЫРОДАКАРЫСТАННЕ
Ў СВЯТЛЕ ПРАВАВОГА РЭГУЛЯВАННЯ
Ў ВКЛ У 16–17 СТСТ.**

**RATIONAL ENVIRONMENTAL MANAGEMENT
IN THE LIGHT OF THE GDL LEGAL REGULATION
IN THE 16–17 CENTURIES**

**Н. І. ЗДАНОВІЧ
N. I. ZDANOVICH**

Беларускі дзяржаўны тэхналагічны ўніверсітэт
Мінск, Рэспубліка Беларусь
Belarusian State Technological University
Minsk, Republic of Belarus
e-mail: NinaZdan@tut.by

Рацыянальнае прыродакарыстанне ў ВКЛ у 16–17 стст. базавалася на прыватнай ўласнасці на зямлю і маёмасць, адлюстраваную найперш ў Статуце 1588 г. Ён замацаваў віды і памеры пакаранняў за браканьерства (за вырубку ці пашкоджанне бортных дрэваў, за выдзіранне мёду з борцяў (да смяротнай кары), за паляванне за зверам, лоўлю рыбы ці пашкоджанне птушыных гнёздаў на чужой тэрыторыі. Справы копных судаў дэманструюць рэальны кантроль з боку грамады за выкананнем закона і непазбежнасць пакарання за яго парушэнне. Так заканадаўства і судовая сістэма аб'ектыўна выконвалі прыродаахоўныя функцыі.

Ключавыя словы: рацыянальнае прыродакарыстанне, копны суд, бортныя дрэвы, меры за нелегальнае паляванне, прыродаахоўныя функцыі.

Rational environmental management in the Grand Duchy of Lithuania in the 16th – 17th centuries was based on private land and property ownership that appeared in the Grand Duchy of Lithuania Statute of 1588. The law code fixed responsibility (the type and size of punishment) for poaching: cutting down side trees, tearing out honey (up to death penalty), for illegal hunting and fishing, damage of birds' nests on the territory of other people. The cases of mops courts showed that community really controlled the law implementation and inevitability of punishment for its breaking. So, legal and judicial system performed environmental function.

Keywords: rational environmental management, mops court, side trees, punishment for illegal hunting, conservation functions.

Тэрмін экалогія быў прапанаваны толькі ў 1869 г. нямецкім заолагам Э. Гекелем. Аднак сэнс з’явы як «рацыянальнага прыродакарыстання», як праблемы, – з’ява гістарычная. У традыцыйным (дакласавым) грамадстве яно забяспечвалася існаваннем сістэмы табу і сістэмы аб’ектаў пакланення. На гэтым грунце ўзраслі татэмізм і фетышызм першабытнага грамадства, якія адыгралі сваю ролю ў захаванні прыроды.

У сярэднявечнай дзяржаве «рацыянальнае прыродакарыстанне» базавалася на прыватнай ўласнасці на зямлю і маёмасць, замацаваную ў дзяржаўным заканадаўстве, а таксама і на заканадаўчай базе сістэмы пакарання за парушэнне закона. Найперш гэта датычылася лясоў і іх насельнікаў.

У перыяд сярэднявечча і ў раннім новым часе зямельныя ўладанні былі самай распаўсюджанай узнагародай за служэнне каралю і вялікаму князю. Пры апісанні падараных уладанняў заўжды пералічваюцца (у розных варыянтах) землі “з вёскамі, пусташамі, лясамі, барамі, гаямі, дрэвам бортным, данью мядовай, рэкамі, з ловы рыбнымі і звярынымі... (1641 г.)” [4, спр.114, арк. 143, адварот].

Прыкладам, ляснічаму Яну Матысавічу Кунцэвічу кароль Стэфан Баторый у 1584 г. перадаў некалькі лясніцтваў у пажыццёвае ўладанне на ўмове «пущь наших...досматривать и постерегать», пацвердзіўшы ранейшы прывілей [3, спр.151. С. 220]. Умовай уладання землямі «да живата» найчасцей было нясенне «службы земскай ваеннай». Калі ж права пажыццёвага валодання давалася на ворную зямлю на тэрыторыі лясніцтва, ставілася ўмова «шкоды некоторое в пущи нашей с тяхъ волок чынити и зверу бити не мають под утраченъемъ права своего» [3, спр.155, с.223].

Гэтак жа падрабязна пералічваюцца ўладанні пры куплі-продажы іх – як у дазвольчым прывілеі Стэфана Баторыя 1584 г. на перадачу Янам Бацыстам Сцэцісам права на ўладанне мястэчкам і сёламі Крыштофу Мориштыну «з боры, лесы, гаи,.. з деревомъ бортнымъ,.. з даньми медовыми,.. з млыны, ставы, озёры, з реками и речъками, з ловы рыбными, пташыными и з бобровыми гоны» [4, с. 209-210]. Землі маглі перадавацца «навечно», як князю Міхалу Іванавічу Мсціслаўскаму: яму ў 1511 г. быў дадзены Прывілей на «двор Молодечно» «и з рыболовы, и з землями пашными и бортными, и з лесы, и з гаи и с сеножатыми, и з ловы звериными и пташиными, и з бобровыми гоны, и з озеры из реками» [4, спр.8, арк. 506, адварот].

Усе гэтая юрыдычныя правілы, выпрацаваныя звычайным правам і адлюстраваныя ў дзяржаўных дакументах ВКЛ, уключаючы Статуты 1529 і 1566 гг., былі замацаваны ў самым дасканалым юрыдычным дакуменце 16 ст. – Статуце 1588 г. Раздзел 10 «О пушцу, о ловы, о дерево бортное, о озера и сеножати» утрымлівае 8 артыкулаў, якія датычацца лясоў, звяроў і птушак, а таксама так званага «пабочнага лесакарыстання» [6].

Уражвае падрабязная класіфікацыя лясоў: вылучаюць лясы, пушчы, бары, гаі і дубровы. Найперш старанна аберагалі правы ўласнасці. У Статуце існавала градацыя штрафаў за вырубку дрэваў у чужых уладаннях, адрозных не толькі ў залежнасці ад пароды дрэва, але і ад яго прызначэння ў гаспадарцы. «А цена або заплата за дерево, такъ кгвалтомъ, яко и злодействомъ порубаное, маеть быти таковая за каждое дерево, а напередъ меновите: за дубъ на ванчосъ и клепьки годный – копу грошей; за берестъ, вяз и ясень на попель годное, за каждое таковое – по осми грошей; за сосну, которая бы ся годила на цамъръ – полькопы грошей; за иншое дерево якого кольвекъ рожаю на будованье, на избу, на клетъ годное – по шести грошей; за протесъ великий – дванадцать грошей; за такое, што ся зыйдетъ на жерьдь озередную, на колье и на оглоблю – по тры грошы. А которое дерево толко на дрыва або на хворостъ будетъ годно, ино тежъ за возъ по два грошы» [6, арт. 15].

Аналіз матэрыялаў копных судов 16-17 стст. паказвае, што гэты артыкул закона працаваў: за парубку дрэва ў чужых уладаннях накладаўся штраф «до десети копъ грошей» (капа традыцыйна раўнялася 60 грошам). А ў той час за такую суму можна было купіць валоку (21,36 га) зямлі!

Другая праблема, адлюстраваная ў Статуце, звязаная з лесам, – гэта пажары. Закон прапаноўваў разглядаць розныя сітуацыі: самазагаранне ці свядомае падпальванне, якія прадугледжвалі розныя віды пакаранняў: «на таковыхъ, хто бы умыслъне з вазни одинъ противъ другому у пушцы, у борехъ, гаехъ, лесехъ, дубровахъ огнемъ пожаръ пустиль и шкоду в поपालенью дерева почынилъ, тогды таковой, за доводомъ слушнымъ правнымъ шкоду, огнемъ в дереве учыненую, з маетности своее платити будетъ повиненъ» [6, арт 17]. У выпадку самавазгарання ці выпадковага пажару чалавек не караўся.

З усіх відаў пабочнага лесакарыстання самым каштоўным было бортніцтва. Спецыяльны артыкул 13 называўся «Устава дереву бортному».

Пакаранне прадугледжвалася за вырубку ці нават пашкоджанне бортных дрэваў: «за борть со пчолами неподбиранными - три рубли грошей; за дерево бортное, где первой пчолы были, хотя без пчоль, зопсованое, – по две копе грошей; за дерево, на борть выробленое, где еще пчолы не

были – копу грошей, а за кремь без борти, иле ихъ сказалъ – за каждый по полкопы грошей» [6, арт. 13]. Штрафы адчувальныя, калі ўлічыць, што харошая карова каштавала тады да 1,5 коп грошей.

Пакаранне прадугледжвалася і за тое, што хто-небудзь бортнае дрэва «зжогъ, або знамена вырубалъ», а таксама за свядомае пашкоджанне яго іншым спосабам. «А если бы хто, ниву розробливаючи, чые дерево борьтное або на борть вделаное кремленое або со пчолами, або и без пчоль, очеръ або пожаромъ опалилъ и шкodu якую тому дереву учиниль, с чого бы тое дерево мело схнути, тотъ тому, чьему дереву шкodu учиниль, за то повинень будетъ платити...» [6, арт 3].

Заканадаўча рэгуляваліся і сітуацыі, калі бортнае дрэва знаходзілася ў чужых уладаннях. «А кгда дерево, в которомъ борть ихъ будетъ, обалиться со пчолами або и безъ пчоль, волно имъ улей з бортью выпустити и вывести, а веръховье и корен[ь]е оставити в пущи тому пану, чья пуща будетъ» [6, арт.3].

Старанна аберагалі правы ўласнасці гаспадара чужой тэрыторыі, праз якую бортнік ішоў да свайго дрэва: «бортники, которые мають ходити ку ихъ бортямъ, не мають из собою псовъ брати, ани рогатинъ, ани жадъное стрелбы, чымъ бы мель зверу шкodu вчинити, але бортники толко мають мети сокеру а пешню, чымъ бы борть робити». Своеасаблівым спосабам абмяжоўвалася колькасць нарыхтовак на патрэбы бортнікаў, што таксама ўскосна садзейнічала захаванню дрэваў (найперш ліпы), якія служылі сыравінаю для нарыхтоўкі лыка, луба ці вырабу іншых прыстасаванняў: «А бортникомъ волно на лезиво лыкъ албо лубья на лазбень и на иньшыя потребы...взяти што можетъ на себе занести, а не возомъ вывезти» [6, арт. 3].

У тастамантах і інвентарах уладанняў правы ўласнасці на бортныя дрэвы прапісваліся асобна. Прыкладам можа быць апіс бортных дрэваў 1599 г. сялян маёнтка *Мікалая Служкі*, якая ўключае 94 дуба, а «сума дерева бортного тисеча и двое» [1, с. 644].

Аднак самае суровае пакаранне чакала таго, хто выдзіраў мёд з борцяў. «Хто бы кому пчолы выдраль неподлажоные, а дерева не сказалъ, тогды повинень будетъ за каждые таковыя пчолы заплатити две копе грошей. Хто бы кому в дому альбо в пасеце, альбо в лесе на дереве з улья або с кореника поставенного пчолы выдрал альбо з ульем взял, а дошли бы его копою альбо якою просокою, тогды маеть заплатити три рубли грошей». «Окромъ если бы кого з лицомъ поймано, такового мають сказати, яко злодея, на горло» [6, арт.14].

Пра распаўсюджанасць такога рода злачынстваў і рэальнасць пакарання за іх сведчаць справы Копных судаў 16-18 стст. Напрыклад, кожная 10-я справа (з 448) ў актах, змешчаных у томе XVIII – гэта справы

пра «пакражы» пчол ці мёду або спрэчкі з-за памежнага бортнага дрэва (у 1576 г. – прысуджана 1 капа за зламысна ўсушанае дрэва бортнае, у 1624 г. – пакаранне ў 5 коп за «выдранне пчол»). За тую ж, але маштабную справу ў Белавежскай пушчы (70 сосен «выдрана» і на 50 выразаны новыя «клейны») у 1625 г. прысуджаны штраф у 1000 злотых (злоты быў роўны 30 грошам).

Каранне «на горла» ў 16 ст. было практыкай: справа 1582 г. гэта даказвае [2, №63, с. 43]. Пагроза такога пакараня была рэальнай і ў пачатку 17 ст. (у 1615 г. злоўлены за крадзяжом злодзей па дарозе на суд замкавы кінуўся ў раку і ўтапіўся, ведаючы, што яго чакае смерць па суду (2, №212, с. 240-241). Праўда, калі злодзей раскайваўся і кляўся не рабіць гэтага болей, смерць маглі замяніць на штраф (у 1670 г. памер прысуджанага штрафа быў 140 злотых польскіх [2, №413, с. 486].

Статут прадугледжваў меры за паляванне ў чужых лясах, і ў артыкуле 2 «Цена зверомъ дикимъ» прапісаны кошт штрафаў за розных звяроў: «Уставуемъ цену зверомъ дикимъ, которое бы черезъ кого было убито у чужой пушчы: за зубра - дванадцать рублей грошей, за лося – шесть рублей грошей; за оленя або за ланю - шесть рублей грошей; за медведя – тры рубли грошей; за коня або за кобылу дикую – тры рубли грошей; за вепра або за свинью - рубль грошей; за сарьну – копу грошей; за рыся – три рубли грошей; за соболя - два рубли грошей; за куну – полькопы грошей», ды яшчэ 6 тыдняў зняволення мусіць адбыць, «и не маеть быти выпущонъ з везенья, ажъ за зверъ заплату учинить». Парушаць межы чужых уладанняў нельга («хотя за раньным зверомъ, через границу у чужую землю никто ходити не маеть»). Акрамя выпадкаў – «за волькомъ и лисицою зо псы», «только бы шкоды какое в подоптанию [!] збожъя не вчиниль» [6, арт.1].

Чаму ж штраф за «выбранне» пчол ці псаванне бортнага дрэва ў разы перавышаў штраф за забітага зубра? Справа ў тым, што пчолы, акрамя мёду, давалі дзяржаве «стратэгічны прадукт» – воск. З пачатку XVI ст. *Аляксандр I* сваімі распараджэннямі адчыніў спецыяльныя каморы для збору мыта з солі і воску (у *Гародні* (1507 г.), *Вільні* (1541 года), *Полацку*, *Коўне* і іншых гарадах). Маштабы вывазу воску, адлюстраваныя ў матэрыялах мытнаў, ўражваюць: у 20-я гады XVI ст. праз Віленскую камору праходзіла каля 15 тысяч пудоў, праз Полацк – каля 2100 пудоў. Мытныя падаткі, што ішлі ў казну, былі даволі значныя. У вялікакняскім указе ад 7 снежня 1561 г. чытаем: «от речеи, што за границу провадят: от камня воску дванадцат грошей», «от вола дванадцать грошей», «от бочки меду пресьного двадцать чотыри гроши...». А ў час *Лівонскай вайны* мыта за воск стала дасягаць 100-200% [5].

У 16 ст. існавалі і васкабойні, дзе адбывалася дзяржаўная скупка воска і аплата мыта. Прычына дзяржаўнай скупкі воску наступная: ён скупаўся для манетнаго двара, таму што «скарб» выменьваў яго на замежную манету для яе наступнай перачаканкі [5].

Значыць, кожнае бортнае дрэва было крыніцай значнага даходу як для ўласніка, так і для дзяржавы (уласнікам лясоў плацілася «дань медовая») а таму старанна ахоўвалася. Дадатковым даходам з лесу былі зала і паташ, якія таксама вывозіліся, што рабіла лес не меншым багаццем для гаспадара, чым ворыўныя землі.

Выкананне закона і верагоднасць пакарання гарантавалася тым, што парушальнік судзіўся грамадзкасцю – судом «капы», а штрафы за парушэння дзяліліся паміж уласнікам і капою. Значыць, тэарэтычна за выкананнем закона і недатыкальнасцю чужой маёмасці сачылі не толькі прызначаныя на пасаду стражаў лясоў людзі, але ўся грамада.

Пра тое, што дзяржава была зацікаўлена ў захаванні лясоў, ускосна сведчыць той факт, што кавалак лесу дарыўся пажыццёва без усялякіх выплат (за заслугі ці службу), але калі ён ператвараўся ў пашню, уладальнік павінен быў плаціць у казну чынш з кожнай валокі [3, С. 112, спр.47].

Артыкул 9 *Статута «О бобровые гоны»* адлюстоўвае клопат не толькі пра зверу, але і пра захаванне тэрыторыі яго пражывання: прадпісвалася не араць зямлю, не выкошваць сена, не церабіць лозы ад месца абітання бобра на адлегласць «яко бы могъ киемъ докинути», «а колко бы бобровъ убилъ, тогды маеть платити за чорного бобра чотыри копы грошей, а за карого - две копе грошей» [6]. За парушэнне вінаваты ваклікаўся «на капу» [2, спр.308, с. 359-360].

Мяркуючы па артыкулу 9 Статута, жывёла была больш вольная ў сваіх перамяшчэннях па лясах, чым чалавек: жывёла (бабёр) сама можа выбіраць гаспадара, вольна пераходзіць на іншую тэрыторыю, і перашкоду ў гэтым чыніць ёй ніхто не меў права.

Ахоўваліся таксама водныя аб'екты. За лоўлю рыбы ў чужых азёрах і кашэнне сена вінаваты караўся штрафам: «хто бы чые ловы кгвалтомъ половиль...маеть кгвальту заплатити дванадцать рубле[й] грошей, а зверу, колько будетъ уловиль, ценою, якъ нижей описано, маеть платити». Таму пры пералічэнні зямельных уладанняў, якія дарыліся (у тым ліку на ўмовах ваеннай службы), перадаваліся ў спадчыну ці прадаваліся, заўсёды пералічваліся, што даюцца яны «з озеры, з реками и з водами, з бобровыми гоны, зъ зверынъными ловы и рыбными,.. с пущою, с тымъ, яко се тая земля ихъ сама в себе и во вочыщахъ своих маеть» [3, с. 244, спр.176].

Не абмінуў Статут і птушак. Караўся штрафам той, хто «з гнезда соколы молодые побралъ» («маеь заплатити шесть рублей грошей»), а за разарэнне лебядзінага гнязда ці «хто з лебединого гнезда яйца побралъ» – «три рубли грошей» [6, арт. 8].

Як бачым, прававое рэгуляванне прыродакарыстання ў 16-17 стст. было скіравана на ахову дзяржаўнай і прыватнай маёмасці: Статут 1588 г. замацоўваў віды і памеры пакаранняў за браканьерства. Яны былі разнастайныя: ад штрафаў і часовага абмежавання свабоды да «карання горлам». Матэрыялы копных судаў сведчаць пра тое, што закон рэальна працаваў. Такім чынам, прыватная ўласнасць садзейнічала рацыянальнаму прыродакарыстанню, а кантроль з боку грамады і непазбежнасць пакарання за парушэнне закона аб'ектыўна выконвалі прыродаахоўныя функцыі.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссією (АВАК). Том XIV. Инвентари именей XVI столетия. Вильна : вь типографіи А. Г. Сыркина, 1888. – 702 с.
2. АВАК. Том XVIII. Акты о копныхъ судахъ. Вильна, 1891. – 577 с.
3. Метрыка Вялікага княства Літоўскага : Кн. 70 (1582-1585) (Копія канца XVI ст.). Мн. : Беларуская навука, 2008. – 354 с.
4. Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (НГАБ). КМФ 18.
5. Организация таможенной системы на белорусских землях, вошедших в состав ВКЛ [Электронный ресурс] Развитие таможенной системы на территории ВКЛ / Рэжым доступу : <https://studbooks.net/546997/istoriya>. – Дата доступу : 12.03.2020.
6. Статут ВКЛ 1588 г. Тэксты. Давед. Камент. – Мн. : БелСЭ, 1989. – 573 с.